

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در
شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع دوره
صفویه در شهر اصفهان (تزئینات مسجد
جامع اصفهان)
میثم خانجان
صص ۴۹-۵۴

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع دوره صفویه در شهر اصفهان (تزئینات مسجد جامع اصفهان)

میثم خانجان

پژوهشگر کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی ملایر

چکیده:

نگاه اجمالی به تاریخ معماری ایران و سایر تمدن‌های جهان نشان می‌دهد که همه آثار بزرگ معماری براساس اندیشه مدون و روشن شکل گرفته‌اند. این اندیشه گاهی ریشه در جهان بینی دارد، گاه در اسطوره و گاهی هم در سنت و عادت به این ترتیب می‌توان گفت که هر تمدن یا قومی در دوران مختلف براساس جهان بینی خاص خود، معماری خاصی را ارائه می‌دهد. پس از ظهور اسلام، معماران مسلمان سعی نموده تا از اصول و اعتقادات اسلامی در آثار خود بهره گرفته و هنری را ارائه دهند که از امور عبادی و اعتقادی آن‌ها شکل گیرد و در حد توان، آثارشان را به درجه‌ای از مقبولیت و شایستگی برسانند. تشکیل دولت صفوی سبب می‌گردد تا حیات عقلی شیعی به اوج خود برسد. هنرهای مختلف تجسمی در هویت بخشی به عناصر معماری ایرانی-اسلامی و تزئینات آن‌ها نقش ویژه‌ای داشته است. پژوهش حاضر، با روش تحلیلی-تفسیری و انجام مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی تزئینات مسجد جامع اصفهان پرداخته است که سعی بر آن دارد با گشایش دریچه‌ای نوبه شناخت تزئینات معماری دوره صفویه این هنر اصیل ایرانی اسلامی، حیات تازه‌ای ببخشد.

کلمات کلیدی: اسلام، تزئینات، مسجد جامع اصفهان، دوره صفوی.

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در
شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع دوره
صفویه در شهر اصفهان (تزئینات مسجد
جامع اصفهان)
میثم خانجان
صص ۴۹-۵۴

مقدمه

تشکیل دولت صفوی در قرن (۷۱ م) دهم هجری سبب می‌گردد تا حیات عقلی شیعی به اوج خود برسد. استقرار دولت صفوی در اصفهان فرصتی است که این دولت آرمان شهر خود را بر مبنای آرای حکمی بنیان گذارد. حکمتی که در سراسر عصر صفوی در عراق، سوریه و هندوستان رواج یافت و از آن به عنوان مکتب اصفهانی نام برده شد. آن چیز که در مکتب اصفهان و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است بیان هماهنگی و هم‌آوای فضای شهری می‌باشد. برنامه‌ریزی و طراحی فضای شهرهای اسلامی و به‌کارگیری معماری اسلامی برای ایجاد ابنیه، میدان و... سبب می‌شود که مکتب اصفهان به تبع جهان بینی حاکم به وحدت بیانی دست یابد. این مکتب شهر قدیم را مورد بررسی قرار نمی‌دهد بلکه با ایجاد مجموعه‌های نو دیدگاه‌های جدید را ارائه می‌دهد. (فخاری، حقانی: ۱۳۹۴). هنراز دیدگاه اسلامی عبارت است از ساخت و پرداخت اشیاء بروفق طبیعتشان که خود حاوی زیبایی بالقوه است. بر این اساس وظیفه هنرمند مسلمان فقط این است که زیبایی را که جوهر هنراست، بر آفتاب اندازد و شرافت ماده را که از ذات حق بهره می‌گیرد، عیان سازد (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۱۳۴). ویژگی هنراسلامی این است که پیوسته با روح اسلام سازگاری داشته باشد و این سازگاری دست کم در مظاهر اصلی آن مانند معماری مکان‌های مقدس نمودار است. هنراسلامی به زیبایی اهتمام دارد، زیرا از میان همه صفات الهی که در این جهان متجلی شده، بیش از همه یادآور هستی مطلق است. بورکهارت در جایی دیگر می‌گوید: "هنراسلامی خود همان مفهومی است که از نامش برمی‌آید، بی‌هیچ ابهامی" (همان ۱۶). هنراسلامی یعنی هنری که در تمام مظاهر زندگی انسان ظاهر شده به طوری که شمول هنراز فلسفه و عرفان نیز در زندگی یک مسلمان بیشتر است (اعوانی، ۱۳۷۵: ۳۴۲). در آغاز کار هنراسلامی وحدت فلسفی نسبی این هنروحدت فلسفی هنرهای قبلی را استمرار بخشیده است. با این همه، آنچه بیش از هر امر دیگر، در میان بخش‌های مختلف هنراسلامی حافظ وحدت آثاری است که مهر و نشان اسلامی دارند، خود اسلام است و عامل مذهبی بیش از هر عامل دیگر مؤثر و دائمی بوده است (مارسه ۱۷۳: ۱۳۷۳). تزئینات در مساجد و به‌ویژه تزئینات محراب در هر دوره تاریخی مدنظر معماران از جمله معماری دوره اسلامی بوده و هست. در این پژوهش، تزئینات مسجد جامع اصفهان بررسی و تحلیل شده است.

سؤال تحقیق:

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع اصفهان چگونه بوده است؟

روش تحقیق:

این مقاله که حاصل مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد، به شیوه توصیفی - تطبیقی، سعی در واکاوی و بررسی نقش معنویت و توجه به عالم معنا در مسجد جامع اصفهان و در انتها با نتایج سنجیده سعی در کشف ماهیت و روابط بین متغیرها و اصول و قوانین را خواهد داشت.

پیشینه تحقیق:

در مسجد جامع اصفهان لایه‌ها و سطوح تزئینی همواره از ارکان مهم معماری محسوب می‌گردد. کشیدن نقاشی از تصاویر افراد یا شخصیت‌ها در مساجد اسلامی از ابتدا مجاز نبوده اما به‌کارگیری روش‌های دیگر مانند نقوش هندسی و یا طبیعت‌انتزاعی

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در
شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع دوره
صفویه در شهر اصفهان (تزئینات مسجد
جامع اصفهان)
میثم خانجان
صص ۴۹-۵۴

به صورت تزئینی مورد توجه بوده است. در مسجد جامع اصفهان بسیاری از سطوح و فضاهاى مسجد با روش‌های مختلف تزئینی آراسته شده است که متعلق به ادوار مختلف تاریخی است که به اختصار به شرح آن می‌پردازیم. به طور کلی تزئینات اجرا شده در مسجد جامع اصفهان مجموعه‌ای از هنرهای تزئینی را در طول تاریخ شهر و تحولات معماری مسجد معرفی می‌نماید. برخی از این تزئینات بعداً در مساجد دیگر اجرا شده است و برخی دیگر مانند کاشی‌های الوان دوره تیموری به لحاظ طرح منحصر به فرد است، ولی آنچه اهمیت دارد، به کارگیری مجموعه‌ای از هنرهای تزئینی به ویژه ترکیب آجر و کاشی برای نخستین بار است که وحدت و یکپارچگی جذاب و بی‌نظیری را در طول تاریخ برای مسجد جامع اصفهان به ارمغان آورده است.

۱. حکمت هنر اسلامی:

هنر اسلامی در زمینه‌های گوناگون دارای پایگاهی والا و چشمگیر بوده و منشأ فعالیت مسلمانان در جهان و مایه ربط هنرمند اسلامی با هنرش اصولاً توحید است و هنرمند مسلمان تنها از یک منبع گران قدر بهره می‌گیرد که آن قرآن کریم است و ایمان، پیوسته نقش آفرین هنر اسلامی است و این چیزی است که جاودانه و معتبر خواهد بود. در مقام مقایسه میان هنر اسلامی و هنرهای غرب و شرق یک محدودیت دیده می‌شود. و با وجود آن هنر اسلامی دارای ویژگی‌های منحصر به خویش است. مثال سبک معماری اسلامی با نقوش، تصاویر خطوط و تزئینات خود در سراسر اسلام صورت ویژه‌ای دارد (جی دوری ۱۳۶۳، ۳، ۴، ۹). هدف هنر اسلامی به طور کلی ایجاد فضایی است که بشر را در مسیر شناختش ازلی خویش یاری می‌رساند... هیچ چیز نباید بین انسان و حضور غیبی خداوند فاصله اندازد (بوره‌کهارت ۱۳۸۱، ۱۴۶).

۲. معماری ایران در دوره صفویان:

بعضی سبک‌های معماری که ایرانیان از هنرهای کهن به ارث برده بودند و در فلات ایران و شهرهای جزیره العرب و عراق رواج داشت، مانند ایوان‌هایی با ستون‌های بلند و درگاه‌هایی با طاق‌های بزرگ بر نقشه بناهای ایرانی در اسلام تأثیر نهاد؛ چنان‌که بناها در بعضی مناطق ایران بنا بر آداب و رسوم محلی و آب و هوا تفاوت دارد مثلاً در نواحی شمال که هوا سرد است مردم به مساجد سقف دار بسته گرایش دارند. در حالی که مردم نواحی جنوب به ساختن مساجد دارای صحن و ایوان‌های باز روی می‌آورند؛ اما نقشه ساختمان اسلامی ایران در آخرین سالگی بود و معماران این آخرین سالگی را با توجهی که به تزئین و استفاده از رنگ‌های شاد به صورت پوشش سفالی می‌کردند، در واقع تضادی سترگ میان سادگی نمای بیرونی ساختمان‌های ایرانی و جذابیت سحرانگیز و سرشار و ثروت تزئینات عجیب درون آن دیده می‌شود. آنچه بر تزئینات ساختمان‌های ایرانی اسلامی می‌افزاید، شکوه نقاشی‌ها از نظر تعادل، تناسب و ذوق سلیم است و معماران با تقسیم دیوارها به باریکه‌های قائم یا حاشیه‌های بزرگ که باعث تناسب سطح و هلال و درعین حال تکرار در سبک‌های اسلامی به طور کلی می‌شود، کاهش می‌دهد. (فخاری، حقانی: ۱۳۹۴، ۸). به راستی ویژگی و امتیاز معماری اسلامی در ایران، گوناگونی عناصر معماری آن نیست و بیشتر ذوق سلیم، وضوح، دقت، تناسب درست و سنجیده و آمیختن همه آن عناصر و سازگاری میان آن‌ها است (یاوری، ۱۳۹۰، ۱۵۱).

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع دوره صفویه در شهر اصفهان (تزئینات مسجد جامع اصفهان)
میثم خانجان
صص ۴۹-۵۴

۳. تزئین در هنر اسلامی و در معماری صفویه:

در تزئین اسلامی چه بر روی بناها هر نقش مایه جزئی از کل است و یا تأثیر متقابل و روی هم قرار گرفتن انواع طرح‌ها و مواد مختلف حاصل می‌شود و هر کدام از آن‌ها ماهیت خود را در درون کل نشان می‌دهند. تزئینات به ظاهر ساده، اما بعضاً بسیار پیچیده و پرکاربرد هندسی که معمولاً یا به صورت منفرد و بر سطح آثار، روی دیوارها، سقف و کف بناها و یا در ترکیب هماهنگ با دیگر طرح‌های سنتی مورد استفاده قرار می‌گیرند. برای قسمت‌های داخلی بناها مانند در، پنجره سقف و یا کف اتاق مواد مصالح به کار رفته برای طراحی، به پیروی از شکل‌های هندسی به کار گرفته شده‌اند. هر کدام از اجزای تزئینی هنر اسلامی، شامل نقوش هندسی، اسلیمی‌ها، کتیبه‌ها، رنگ‌ها همگی به خاطر داشتن معانی و مفاهیمی خاص انتخاب و در کنار یکدیگر قرار داده شده‌اند و علاوه بر ذوق هنری و دید زیبایی‌شناسی هنرمندان سنتی، گویای افکار، عقاید و ارزش‌های حاکم بر زندگی اجتماعی دوره صفویه هستند (فصلنامه هنرهای تجسمی نقش مایه، سال پنجم، شماره ۱۱، سال ۱۳۹۱).

۴. سبک معماری دوره صفویه

بهتر آنست که سبک بناهای صفوی با توجه به کمیت و تنوع آن‌ها با تمرکز در سه ناحیه عمده بررسی و ارزیابی شود:
ابنیه سده هفدهم اصفهان، آرامگاه‌های بزرگ، معماری غیرمذهبی سده هفدهم. بهترین معماری این دوره آنست که مفهومی منسجم از ارزش‌های فضائی دارد. این مفهوم تماشائی‌ترین وجه خود را در مناظر کلی به نمایش می‌گذارد که در آن هر بنائی بناهای مجاور را تکمیل می‌کنند. این مفهوم در سطح وسیعی از معماری منظرهای چهارباغ بیان شده یعنی جایی که به نظر می‌آیند و به‌طور سنجیده فرع بر منظرپردازی خیابان قرار گرفته‌اند. معماری صفوی محتاط است. این معماری با حجم‌ها و توده‌های عظیم سروکار دارد و سطوح نرم و ساده را بر سطوح پیچیده و بغرنج ترجیح می‌دهد. طاق بندی که اساس و ذات هر نوع معماری خط خمیده است، به جز در چند ساختمان زیارت گاهی نظیر ماهان، یکنواخت و تکرار شونده است. هنگامی که معمار دوره صفوی تردیدی می‌کرده، چند ردیف دیگر از کندوهای مقرنسی دیگری ساخته است. گنبد‌های دوره صفوی از الگوهای دوره تیموری و ایلخانی، نه جلوتر، پیروی کرده‌اند. (آژند، ۴۸۸، ۴۸۶، ۱۳۸۹)

۵. تحلیل تاریخی مسجد جامع اصفهان

اگر تاریخ ایران را به سه دوره پیش از تاریخ، دوره ایران باستان و دوره اسلامی تقسیم بندی کنیم، به ترتیب معبد چغازنبیل، مجموعه مسجد جامع اصفهان خرقة‌ای است هزارگون به ارث رسیده از گذشتگان که در طول ۱۲ قرن هر وارثی نقشی بر اندام آن انداخته است، تخت جمشید و مسجد جامع اصفهان بهترین گزینه‌های معماری این دوران هستند.

۶. تزئینات معماری دوران صفویه

از مهم‌ترین ویژگی‌های عمده تزئینات در دوره صفوی، می‌توان به تبعیت از قاعده‌های تقارن، انعکاس، تکرار و نظم هندسی اشاره کرد که حرکت با زمان و مکان را در وحدتی ادغام می‌کند که تالیتناهی در فضا بسط می‌یابد (مرتضایی، ۱۳۸۱). در اکثر بناهای دوره صفویه، چنین نظم هندسی را در کنار تزئینات دیگر به سادگی می‌توان یافت. نظمی که کثرت و وحدت را در نظام آفرینش و در مجموعه‌ای ساخته دست انسان با الهام از طبیعت به نمایش می‌گذارد. معمار سنتی این دوره از طریق صور هندسی، فضا

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در
شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع دوره
صفویه در شهر اصفهان (تزئینات مسجد
جامع اصفهان)
میثم خانجان
صص ۴۹-۵۴

را قبضه می‌کند و با تکرار متقارن نقوش، به صورت مسلسل یا مدور، فضای پرتحرکی
را خلق می‌کند که همچون یک قطعه موسیقی پرشکوه، تعبیر می‌شود. به عنوان مثال،
نقوش هندسی مسجد حکیم اصفهان را می‌توان مصداق این هماهنگی و ضرب
آهنگ یکنواخت صور هندسی قلمداد کرد (ماهرالنقش، ۱۳۷۶).

۷. ارزش‌های تزئینی مسجد جامع:

در مسجد جامع اصفهان لایه‌ها و سطوح تزئینی همواره از ارکان مهم معماری محسوب
می‌گردد. کشیدن نقاشی از تصاویر افراد یا شخصیت‌ها در مساجد اسلامی از ابتدا
مجاز نبوده اما به کارگیری روش‌های دیگر مانند نقوش هندسی و یا طبیعت‌انتراعی
به صورت تزئینی مورد توجه بوده است. در مسجد جامع اصفهان بسیاری از سطوح
و فضاهای مسجد با روش‌های مختلف تزئینی آراسته شده است که متعلق به ادوار
مختلف تاریخی است (سجاد زاده، بیگی ملک‌آباد، ۱۳۹۲).

۸. منشأ قداست و فضای معنوی ایجاد شده توسط کتیبه‌های قرآنی

معماران و هنرمندان مسجد جامع اصفهان با عشق و علاقه‌ای خاص علاوه بر نگارش
و نمادپردازی معنا و مفهوم ذات احدی به طراحی اسماء مقدس به شکلی لطیف و
زیبا در فضاهای مسجد پرداخته‌اند. تزئینات خطی علاوه بر زیباسازی صوری فضا،
در بالا بردن کیفیت روحانی و وحدانی مسجد، نقش مؤثری را ایفا نموده‌اند. اهمیت
و کاربرد کتیبه‌های قرآنی در اماکن مذهبی علی‌الخصوص مسجد جامع اصفهان از
نقطه نظر ایجاد فضایی معنوی و عرفانی و کمک به توجه و تمرکز مؤمنین در عبادت
و نیایش پروردگار برکسی پوشیده نیست. در این بین، گروهی از کتیبه‌ها با مضامین
دعایی هستند که در اهمیت یکسان فضاهای این‌گونه اماکن را با مضامین درونی خود
عظراً گین معنویت و مضامین روحانی کرده‌اند. بر اساس نگرش مذهبی، استفاده از
اسماء جلاله خداوند پیامبر (ص) و ائمه (ع) در مسجد و محیط‌های مذهبی بروحندت
معنوی و تقدس آن‌ها می‌افزاید (سجاد زاده، بیگی ملک‌آباد، ۱۳۹۲).

۹. تجسم توحید در قالب شمسه

شمسه در لغت به معنای خورشید است و وجه تسمیه آن به علت آن بوده که طرح
یابمایی از خورشید را تجسم می‌بخشد تجسم نمادین شمسه جایگاه مهمی را در هنر
ایران به خود اختصاص داده و در دوران‌های متممادی مورد توجه هنرمندان قرار گرفته
است. این نقش دارای مفاهیم نمادین فراوانی است و بیانی بیش از یک نقش تزئینی
دارد. در قبل از اسلام خورشید، نماد روزنه‌ای بوده است که نور الوهیت از طریق آن بر
زمین جاری می‌شده است. در هنر اسلامی شمسه از نقش خورشید الهام گرفته شده
و در اکثر هنرهای تزئینی چه در آثار مذهبی، مثل تذهیب صفحه آغازین قرآن، تزئین
داخل و بیرون مساجد، بناهای مذهبی و یا دیگر هنرها به فور مورد استفاده قرار گرفته
است (سجاد زاده، بیگی ملک‌آباد، ۱۳۹۲).

شمسه یا خورشید نیز در نزد عرفا و متصوفه اسلامی نماد انوار حاصل از تجلیات الهی
و حقیقت نور خدا و ذات احدیت است. همچنین اشاره به وحدت نیز هم هست.
بدین لحاظ هنرمندان در مسجد جامع اصفهان و بسیاری از آثار خود مفهوم کثرت در
وحدت و وحدت در کثرت را با استفاده از این طرح بیان کرده‌اند. از سوی دیگر استفاده
از نقوش مزبور در امر تزئین را می‌توان نوعی تأسی و تبعیت هنرمندان از پروردگار جهانیان
نیز محسوب داشت زیرا خداوند می‌فرماید: «انا زینا السماء الدنيا بزینة الكواكب»
یعنی از آنجاکه خداوند از ستارگان برای تزئین آسمان استفاده کرده هنرمندان تزئین

بازتاب نقش اسلام (مذهب شیعه) در
شکل‌گیری تزئینات مسجد جامع دوره
صفویه در شهر اصفهان (تزئینات مسجد
جامع اصفهان)
میثم خانجان
صص ۴۹-۵۴

کار نیز به تأسی از این سنت از نقوش ستاره‌ای در تزئین بهره برده‌اند. بعضی از منابع
خورشید را به عنوان نمادی از ذات الهی تجسم نموده‌اند؛ اما در بعضی از منابع دیگر،
خورشید را نمادی از پیامبر اسلام ذکر کرده‌اند و این مطلب از ترجمه آیه ۱۴۷ سوره نساء
به وضوح قابل درک است. (همان)

نتیجه‌گیری:

هنر اسلامی یا هنرهای مسلمانان به بخشی از هنر اطلاق می‌شود که در جامعه
مسلمانان و نه لزوماً توسط مسلمانان رواج داشته است. مسجد جامع اصفهان،
تجربیات معماری هزار ساله مسجد سازی به ویژه خلق طرح مسجد ایرانی را در بردارد
و به همین لحاظ می‌توان بسیاری از سبک‌های تاریخ معماری ایران و کشورهای
همسایه را در آن شناسایی نمود. این الگو به سرزمین‌های مسلمان نشین خارج از ایران
نیز تسری پیدا نمود. نور در مسجد جامع اصفهان عنصر برجسته معماری اسلامی و
ایرانی است. مسجد جامع اصفهان معرف شیوه‌های مختلف معماری و هنرهای
تزئینی ده قرن تاریخ اسلامی ایران است. در مجموعه ساختمان‌های این مسجد
مکتب خاص معماری ایران از اوایل اسلام تا عصر حاضر می‌باشد و جز معماری
جهان اسلام است که با تزئینات بسیار زیبا هر بیننده‌ای را غرق در عظمت و شکوه
این بنای جاودان می‌نماید.

منابع:

- بزرگهارت، تیتوس، هنر اسلامی، زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، نشر سروش، ۱۳۶۵
- اعوانی، غلام‌رضا، مجموعه مقالات حکمت و هنر معنوی، تألیف و ترجمه غلامرضا اعوانی، تهران، نشر سروش، ۱۳۷۵
- مارسه، ژرژ، هنر دنیای اسلام یا هنر مسلمانان؛ ترجمه حسن حبیبی؛ انتشارات روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۳
- فخاری، مریم، حقانی، حمیده، دومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم جغرافیا، برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی سازه‌های مکتب اصفهان در معماری اسلامی در دوره صفویه ۱۳۹۴
- جی دوری، کارل، هنر اسلامی، ترجمه رضا بصیری، تهران انتشارات بساوی - ۱۳۶۳
- بزرگهارت، تیتوس، ابراهیم، هنر مقدس، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش ۱۳۸۱
- یآوری، حسین، ۱۳۹۰، اصفهان باغ آسمان، تهران: آذر انتشارات سیمای دانش
- فصلنامه هنرهای تجسمی نقش مایه، سال پنجم، شماره ۱۱، تابستان ۹۱
- مرتضایی، سیدرضا، رهیافت‌هایی در طراحی مبلمان شهری، تهران، انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور، ۱۳۸۱
- ماهرالتقش، محمود، معماری مسجد حکیم، تهران، سروش، ۱۳۷۶
- دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی سال پنجم شماره ۳ و ۴. تابستان و پاییز ۱۳۸۸
- مردانی مهرآبادی، حمیده، فلسفه هنر مالصدرا و باغ ایرانی، سایت مرجع معماران، ۱۳۹۲
- آژند، یعقوب، معماری ایران در دوره صفویان، پژوهش از دانشگاه کمبریج. انتشارات جامی، ۱۳۸۹